
Ve stopách rodičů

Ve stopách rodičů

RESPEKT

28.6.2010, rubrika: civilizace, trendy, strana: 98, autor: Tomáš Katrňák

Na českých vysokých školách studují především děti vysokoškoláků, potomci vyučených rodičů končí zpravidla opět s výučním listem. Horší situace je v Evropě už jen v Bulharsku. Co s tím a jak se projeví školné?

Od 60. let minulého století jsou ekonomové a sociologové přesvědčeni o tom, že mají-li národní ekonomiky prosperovat, musejí být lidé přijímáni do zaměstnání podle svých kvalit. Rozhodovat by mělo vzdělání, znalosti a schopnosti uchazečů o dané povolání, nikoli jejich pohlaví, rasa nebo sociální postavení. Zní to jako samozřejmost, bližší pohled však ukazuje, že to tak jednoduché není.

Pozornost analytiků se v posledních desetiletích soustřeďuje na vzdělávací systémy. Nezáleží jen na tom, jak kvalitní uchazeče o zaměstnání vzdělávací systém dané země produkuje, ale také na tom, kdo vstupuje do jeho nejvyšších pater. Sociologové zkoumají, zda na vysokých školách studují ti nejlepší, nebo spíše lidé, kterým otevírá cestu ekonomické zázemí, vzdělání rodičů nebo etnický původ.

Dva příběhy

Draha pochází z menšího českého města. Matka je cukrářka, otec montážní dělník. Brzy poté, co se její matce narodilo druhé dítě, se rodiče rozvedli. S otcem se od té doby stýkala spíše sporadicky. Draha ve škole nikdy moc nevynikala, vyučila se dámskou krejčovou. Její bratr je dnes vyučeným čalouníkem.

Oproti tomu Pavel pochází z Brna. Otec je ředitel významné akciové společnosti, matka dětská lékařka. Pavel sourozence nemá. Ve škole byl považován za talentovaného hochu. Dnes má dvě vysoké školy a pracuje jako vrcholový manažer významné české firmy.

Pro český vzdělávací systém je protiklad těchto dvou jednoduchých příběhů typický. Statistické údaje svědčí o tom, že rodina významně ovlivňuje vzdělání, které mladí lidé získají: šestkrát více potomků vysokoškolsky vzdělaných otců dnes v České republice opět získá vysokoškolské vzdělání ve srovnání s potomky otců vyučených. S výučním listem v drtivé většině končí děti vyučených rodičů.

Tento jev sociologové označují jako nerovné šance na vzdělání podle sociálního původu. Říkají mu také „efekt svatého Matouše“: těm, kteří mají, je dáno, a těm, kteří nemají, je vzato. Děti vyučených nebo chudších rodičů nemívají menší nadání než děti z lépe sociálně a ekonomicky situovaných rodin. Přesto se ve vzdělávacím systému ztrácejí.

Šance na vzdělání, jehož kvalita pak předurčuje postavení člověka na trhu práce, jeho zaměstnání, velikost příjmu, a tedy i životní úroveň, nejsou zkrátka pro všechny stejné. Nejen v Česku – žádná země zatím nezavedla vzdělávací systém, který by dával všem stejnou příležitost – v některých státech však záleží na sociálním původu méně než v jiných.

Přerozdělování jako lék

Klasickým řešením, jak snížit nerovnost šancí na vzdělání podle sociálního původu, je otevírání vzdělávacího systému, snaha změnit jej tak, aby umožnil studium co největšímu počtu mladých lidí. Od 60. let dvacátého století se touto cestou vydala většina zemí západní Evropy. Počet vysokoškoláků tu roste. Ukazuje se však, že to nemusí problém vyřešit.

V roce 1993 američtí sociologové Adrian Raftery a Michael Hout analyzovali irskou společnost a formulovali teorii „maximálně udržované nerovnosti“. V ní upozorňují na to, že pokud na nově vytvořená místa na vysokých školách zamíří stejný podíl zájemců z různých socioekonomických skupin jako dosud, relativní šance uchazeče získat kvalitní vzdělání se nezmění. Nerovnost snížíme až tehdy, když téměř všichni potomci rodičů z nejlépe situovaných rodin studují a vysoké školy stále ještě nabízejí volná místa. Dalo by se to přirovnat k náboru do basketbalového družstva: teprve až když jsou přijati všichni dlouhání, dostane se i na zájemce menšího vzrůstu.

Jak lze tedy snížit nerovnost, když expanze vzdělávacího systému k tomu nemusí nutně vést? Pokud vyjdeme z předpokladu, že rozdíly mezi sociálním původem potomků jsou především ekonomické, řešení je jednoduché – redukce těchto rozdílů. Švédský sociolog Robert Erikson na příkladu své země nedávno ukázal, že oslabování ekonomických

rozdílů mezi rodinami skutečně „efekt svatého Matouše“ redukuje. V 80. a 90. letech minulého století se ekonomické rozdíly ve švédské společnosti snižovaly díky progresivnímu zdanění a přerozdělování v rámci sociálního státu (přídavky na děti, nejruznější peněžní dávky a materiální pomoc rodinám nižších sociálních tříd). Společně s tím byla zrušena většina poplatků spojených se středním a vysokoškolským studiem. Stravu ve školách a zdravotní péči pro žáky začal hradit švédský stát. Ani za učebnice a výukové materiály pro žáky základních a středních škol už nemuseli rodiče platit. Cílem bylo rozbít vazbu mezi ekonomickými možnostmi rodičů a tím, jakou šanci získat dobré vzdělání mají jejich potomci. A výsledek? U každé později narozené kohorty mladých lidí (skupiny vymezené rokem narození), která opouští švédský vzdělávací systém, je vazba mezi socioekonomickým původem a dosaženým vzděláním slabší. Nerovnost šancí se tedy snižuje.

Nejaktuálnější zdroje dat ukazují, že stejný trend jako ve Švédsku najdeme v dalších třech evropských zemích: v Nizozemsku, Německu a Francii. V těchto zemích se nerovné šance na vzdělání dlouhodoběji snižují. Přitom nejvyšší nerovnost ve vzdělanostních šancích je v Řecku, Bulharsku, na Ukrajině, ale také bohužel v České republice (viz graf).

Přehledná společnost

Česká společnost se po roce 1989 vydala opačným směrem než švédská. Socioekonomický původ hrál v dosaženém vzdělání stále větší roli. Platilo to jak pro chlapce, tak pro děvčata. Situace se mění až v letech 2006 až 2009, kdy nerovné šance na vzdělání začínají mírně klesat.

Do roku 2006 jsme byli svědky toho, že šance dětí získat dobré vzdělání byly v rostoucí míře určeny jak ekonomickými možnostmi rodičů, tak i jejich vzděláním; zatímco u vysokoškoláků se situace neměnila, u vyučených se zhoršovala. Problém českého vzdělávacího systému po roce 1989 tedy – jak jsme již naznačili – je, že s výučním listem v drtivé většině končí především potomci vyučených rodičů, zatímco dříve tomu tak nebylo.

Před rokem 1989 centrálně kontrolovaný vzdělávací systém potomky vzdělaných rodičů často „nutil“ končit s výučním listem, zatímco potomkům vyučených rodičů, loajálních k předlistopadovému režimu, umožňoval získat vysokoškolský diplom. Byla tak udržována stabilní hladina nerovných šancí na vzdělání. Po roce 1989 se hladina vzdělanostních nerovností musela logicky zvýšit. Potomky vzdělaných rodičů již nikdo neomezoval a potomkům vyučených rodičů český vzdělávací systém nijak zvlášť nepomáhal, aby vysokoškolské vzdělání získali.

S výučním listem dnes proto končí především děti dělníků. Z hlediska sociologie jako vědy o společnosti je to vlastně dobře, protože společnost se stává přehlednou, jasně rozvrstvenou, srozumitelnou a poměrně lehce popsitelnou. Sociologům nyní stačí několik málo informací o člověku, aby dokázali stanovit pravděpodobnost, s jakým vzděláním jeho potomek skončí a jaké zaměstnání bude mít.

Z hlediska české ekonomiky, trhu práce a blahobytu společnosti to nicméně dobře není. Potomci vyučených rodičů nejsou méně talentovaní, mají pouze menší ambice dosáhnout kvalitního vzdělání. Nevidí doma příklad rodičů vysokoškoláků, nejsou tolik vedeni k tomu, aby získali vysokoškolský diplom. Z rodiny si do školy pouze přinášejí o něco horší znalosti než děti vysokoškoláků. Pokud vzdělávací systém funguje tak, že děti se v něm mohou více spoléhat na to, co si osvojí doma než ve škole, děti vyučených rodičů v něm selhávají. Jedná se o kulturní efekt rodinného původu, který se projevuje ve znalostech žáků, v jejich řeči a chování. Škola by měla tento efekt zneviditelnit, dosáhnout toho, aby všichni žáci bez ohledu na svůj rodinný původ v ní měli stejnou šanci.

To ovšem není snadné. Škola totiž spoluprací rodiny předpokládá. Zároveň však z rozdílů daných vlivem rodiny dělá osobní zásluhy dětí a transformuje je do známek, podle nichž pak rozděluje děti na talentované a bez nadání (a tedy nevhodné pro vyšší vzdělanostní stupně). Výsledkem je růst nerovnosti šancí získat kvalitní vzdělání.

Školné? Záleží na okolnostech

Jak jsme už řekli, od roku 2006 v České republice pozorujeme pokles nerovných šancí na vzdělání. Čím to je?

Začátkem 90. let rapidně klesla porodnost, takže uchazečů o studium je dnes méně než dříve. Od roku 2000 přitom významně roste počet státních i soukromých vysokých škol, které ke své existenci potřebují nejen úspěšně akreditované obory, ale především studující. U lidí narozených po roce 1989 tedy již nyní můžeme předpokládat velmi nízké sociální bariéry k dosažení vysokoškolského diplomu.

Postupné snižování nerovných šancí na vysokoškolské vzdělání, jehož jsme svědky, tedy není výsledkem promyšlené politiky státu, ale důsledkem úbytku porodnosti a růstu nabídky. Do tohoto kontextu bude pravděpodobně zavedeno školné. Samo o sobě, bez ohledu na jeho výši, znamená školné posílení ekonomické vazby mezi rodinou, v níž mladý člověk vyrůstal, a dosaženým vzděláním.

Argument obhájců školného je jednoduchý: co je zadarmo, toho si lidé neváží. Školné je proto vnímáno jako nástroj, pomocí něhož se má zvednout kvalita výuky. Od studujících se předpokládá, že nebudou chtít utrácet své peníze jen tak za cokoli, ale pouze na kvalitních školách s dobrými učiteli.

I když to patrně takto fungovat bude, školné na vysokých školách k rovnosti vzdělanostních šancí zřejmě nepřispěje. Talentované děti z chudých poměrů k vysokoškolskému vzdělání nepřivede. Když však bude doplněno o granty a přímou finanční pomoc státu pro studující z chudých poměrů, jejich závislost na rodinném původu by se mohla oslabit. Efekt školného by pak mohl být pozitivní. Příkladem v tomto ohledu může být Nizozemsko, kde cílená finanční podpora talentovaných studentů a studentek z nižších sociálních tříd oslabuje vliv školného natolik, že jeho placení netvoří překážku v dalším studiu.

Hovoříme-li tedy o zavedení školného, neměli bychom zapomínat na doprovodné granty, půjčky a finanční pomoc studujícím. Cílem české vzdělávací politiky je rovnost vzdělanostních šancí. Měli bychom se vymanit ze společnosti

zemí, jako je Řecko, Bulharsko nebo Ukrajina. Plývat lidským kapitálem, který se ztrácí ve vzdělávacím systému, se totiž v dlouhodobější perspektivě nevyplácí. Q

Nerovné šance v Evropě

Čím vyšší číslo na vodorovné ose, tím více rodinný původ mladého člověka určuje jeho šance získat kvalitní vzdělání. Největší nerovnost šancí tedy existuje v Bulharsku, nejmenší ve Švédsku. Graf ukazuje situaci ve vybraných evropských zemích.

Bulharsko
Česká republika
Ukrajina
Řecko
Švýcarsko
Itálie
Slovensko
Polsko
Portugalsko
Německo
Maďarsko
Slovinsko
Irsko
Lucembursko
Belgie
Dánsko
Španělsko
Estonsko
Norsko
Rakousko
Finsko
Nizozemsko
Francie
Švédsko

ZDROJ: EUROPEAN SOCIAL SURVEY

Kde se platí školné

Výše školného v eurech v některých evropských zemích (pro občany dané země). Stipendia, studijní granty a půjčky na studium nejsou uvedeny (např. v Británii se půjčka na školné splácí až po dosažení určitého příjmu). Na soukromých univerzitách může být školné vyšší, než udává tabulka.

Rakousko 363/semestr
Belgie 500–800/rok
Bulharsko 50–200/rok pro studenty,
kteří se nedostanou na
bezplatná studijní místa
vypsaná v rámci státní kvóty
Estonsko 420–1200/semestr
Německo 100–500/semestr v některých
spolkových zemích
Řecko rozhodují univerzity
Maďarsko 16–48/měsíc
Itálie rozhodují univerzity,
minimálně 750/rok
Lotyšsko 700–5811/rok
Nizozemsko 1538/rok
Británie do 3810/rok v Anglii

a Walesu, zdarma ve Skotsku
pro místní studenty
Rusko 15 % studentů platí 2035–6500/
rok (druhý diplom, nesplnili
vstupní požadavky atd.)

Pramen: CES ifo DICE Report